

МОВА ЯК ЗАСІБ ДИСКУРСУ В КОНЦЕПЦІ “АНОМАЛІЇ” – “НОРМИ” М.ФУКО

Проблема мови є визначальним предметом філософського аналізу. Мова людини від самого її народження є формою відчуженого буття результатів пізнавальної діяльності. Але її участь у пізнавальному процесі вивчена ще недостатньо.

Філософія М.Фуко стала новим взірцем аналізу історії. Філософ знайшов такі нові підходи до цього аналізу, як аналіз соціальної реальності через мову. При цьому певним центром його системи є історико-філософське дослідження відношення “аномалії” – “норми”. Отже, розглянемо ідеї М.Фуко щодо кореляції відношення “норма” – “аномалія” із системою та структурами мови.

Згідно з концепцією М.Фуко, будь-який соціальний феномен є вкоріненим у мові через систему регламентації та регулювання соціальної діяльності індивіда, тобто через дискурс. Не є виключенням і відношення “норма” – “аномалія”, яке породжує певний дискурс (клінічний, пенітенціарний, педагогічний), що має на меті означити та розрізнити гетерогенну сферу соціального життя.

У мові, у зв'язку з багатозначністю, майже всі імена – і власні, і загальні – співвідносяться з класами предметів (об'єктів). У цьому значенні вказівка в мові невизначена. У мовленні як у діяльності, в процесі якої реалізується мовна система та її можливості, ім'я набуває певної вказівки. Ця визначеність створюється суб'єктом мовлення за допомогою контексту. У контексті, що дає змогу на основі практики ототожнювати і розрізнити речі, знання значення навіть такого слова, як “Я”, буває достатньо для виділення індивіда, який це слово промовляє. Це засвідчує вся наша практика спілкування.

Фуко застосовує поняття “дискурс”, щоб схопити приховану в мовленні можливість поєднати те, що вислизає зі сфери культурної ідентифікації. Тобто дискурс він розуміє як сукупність мовленнєвих практик, що впливають на формування уявлень про той об'єкт, про який йдеться [1, 55–56]. Критики постструктуралізму, закидаючи йому панмовний і пантекстуальний редуціонізм, схильні абсолютизувати такий методологічний принцип. Розглядаючи світ як феномен писемної культури, Фуко тлумачить свідомість особистості як певну суму текстів у тій їх різнобарвній масі, яка, на його думку, і становить світ культури.

Дискурс не може реалізовуватися постійно й одноманітно. Немає чіткого поділу між сприйнятим і відкинутим, домінуючим і здомінованим дискурсом. Він складається з величезної кількості елементів, які взаємодіють у складних перетинаннях, нестабільних як інструменти та наслідки влади, але також як пункти опору. Дискурс репрезентує, створює та посилює владу; водночас, він її підриває, наражає на небезпеку і навіть може заблокувати [2, 30–31]. Відсутність дискурсу створює одночасно місце влади та опір влади. Ця нова концепція влади замінює закон об'єктом, заборону – тактикою, верховну владу – великою кількістю співвідношень влади, з яких випливають глобальні, але несталі стратегії.

Усередині однієї стратегії можуть бути найрізноманітніші і, навіть, антитетичні дискурси. Вони можуть знаходитися в обігу, не змінюючи форми, між протилежними стратегіями. Тому дискурс слід розуміти як серію дискретних сегментів, тактична функція яких не є ні одноманітною, ні сталою. Світ дискурсу розуміється не як розділений між дискурсом прийнятим і дискурсом вилученим або дискурсом панівним і тим, над яким панують, але його слід уявляти як певну множинність

дискурсивних елементів, котрі можуть бути задіяні в різних стратегіях. Дискурс може бути одночасно й інструментом і ефектом влади, але також і перешкодою, осередком опору та відправним пунктом для протилежної стратегії.

У дискурсі, за Фуко, не можна розмежувати те, “що” сказане, від того, “як” це говориться, оскільки саме вимова виявляється в цьому граничному випадку тим, що конститує “зміст”. На перший план тут виходить завдання вираження моментів регулярності і системності, які філософ фіксує через поняття “дискурсивної події” [1, 30–31]. Це поняття вводиться напротивагу феноменологічній техніці пригадування значень з метою уявити зовнішні умови виникнення дискурсу, тобто позамовні – соціально-політичні, економічні тощо, що дає можливість позначити сам матеріальний склад елементів і виразити їх співвідношення, співіснування, накопичення і добір.

Смисл введення цього поняття полягає в тому, щоб показати, що на рівні співіснування і стосунків ми взагалі не знаходимо ні послідовності в часі, ні суб’єктів, а лише перервність, яка розкриває за видимістю моменту цілу серію подій, що належать до різних часових поясів. Це схоплення різночасового, тобто “матеріальності”, як назвав Фуко, і є простір, в якому має відбуватися подія “дискурсивних практик”.

Що ж до процедур дискурсу, то він не пропонує ні процесу, ні його кінця, тільки зосереджує свою увагу на конфлікті і на власних силових відношеннях як найбільш ефективного відправного пункту для боротьби з пануванням і підпорядкуванням. Ця боротьба посідає центральне місце в громадянському суспільстві як з погляду внутрішньої, тобто у відношеннях між різними групами, наприклад, групами різної статі чи етнічного походження, так і зовнішньої, тобто у відношеннях громадянського суспільства з різними сферами державного управління і бізнесу, де боротьба проти панування і підпорядкування є, можна сказати, конститутивною для громадянського суспільства.

На відміну від М.Фуко, Р.Барт виходить з того, що дискурс влади, тотожний дискурсу переваги і пов’язаний з “почуттям здійсненого вчинку”, “почуттям винності всіх, на кого цей дискурс спрямовано” [3, 548], коріниться у мові. Він вважає, що “мова і дискурс неподільні, адже рухаються вздовж однієї і тієї самої вісі влади”, “весь цілком простір дискурсу регламентований низкою правил, застережень, приписів і каральних норм” [3, 559]. На думку Барта, людина позбавлена можливості жити поза мовою та поза дискурсом влади, вона приречена бути невільною, оскільки жити і бути вільною від мови і дискурсу влади неможливо.

Для Фуко формування класу, нації, особистості тощо є асортиментом дискурсів, що склалися у суспільстві. Тобто становище індивіда як суб’єкта, його осмислене існування (існування у сфері соціальних відносин) формуються дискурсивними актами. Отже, суб’єктивність індивіда є наслідком певного набору ідеологічно зорганізованих практик, через які він посідає своє місце у світі і завдяки яким і світ, і особистість індивіда стають осяжними розумінню [4, 136].

У владні тенета ми потрапляємо будучи слухачем або мовцем: структура мови спонукає нас спочатку позначити себе як суб’єкта, а потім атрибутувати цьому суб’єктові певну дію, додержуючи як встановлених, так і несвідомих правил артикуляції. Несвідомі правила організації мовленнєвих потоків є принципами побудови дискурсивних одиниць, які стали предметом дослідження окремої дисципліни, що її розробкою займався М.Фуко в період “археології знання”. Суб’єкт мовлення є одночасно і рабом, і володарем. “Я”, що привласнює собі всю мову, є “порожньою формою”, але, водночас, і знаком порядку або закону мови. Йому мусить коритися всякий суб’єкт.

М.Фуко розглядає контекст “влада–знання” як пронизаний мовленнєвими практиками. І в контексті реалізації критики сучасного суспільства він розробив

концепцію, яку можна назвати мовно-мовленнєвою стратегією “маргінального інтелектуала”, що бачить єдиною тактикою уникання влади його постійне само-розототожнення та здатність до радикальної відмови. Йому не відводиться місце у вищих інстанціях влади, звідкіля він міг би керувати діалогом між нормальним та аномальним, панівним і пригнічуваним. Він не може долати “за інших” в унікальному дискурсі знання негативність владних відносин і сприяти підтриманню політичного та соціального консенсусу [5, 210]. Навпаки, мірою зближення з центральною інстанцією влади повинні бути здійснені зусилля у зворотному напрямку, зусилля деструктивні, що забезпечують маргінальний характер політичного пошуку.

Це означає, що і теоретичний проект дослідження має виходити з певних закономірностей, правил і умов, які належать знанню, що відкидає суспільство, реконструювати властивий лише цьому знанню специфічний порядок раціональності, відшукати самоорганізоване ядро цього досвіду, сприяти його вияву в соціальності, але не говорити від його імені, краще створювати для цього знання певний простір політичного мовлення (дискурсу), не допускати його дискваліфікації з боку норми або закону. Але це не означає, що маргінальний інтелектуал дає перевагу безумству чи злочину; він прагне виявити на поверхні соціального досвіду особливі мови знання, що витискаються на периферію суспільства нормативною практикою панівних інституцій знання, моралі і закону.

М.Фуко якнайширше ставить проблему соціальної реабілітації асоціального. Для нього це дискваліфікація панівного типу соціальності як норми. Однак насичена нормативним змістом асиметрія, яку М.Фуко розглядає вмонтованою в комплекс влади, існує не між повновладною волею та примусовим поневоленням, а між процесами влади та тими тілами, які перемелюються в цих процесах. Тут йдеться про тіло, яке змагає від мук у тортурах і виготовлене для театралізованого дійства, яке демонструє помсту суверенної влади; тіло, яке сприймається як об’єкт муштри в просторі дії механічних сил роздроблення та маніпулювання; тіло, яке опредмечують і контролюють гуманітарні науки [6, 279]. Слід зрозуміти, яким чином владні взаємини здатні породжувати дискурси? Як ці дискурси функціонують у таких взаєминах? Які різновиди опору спричинило здійснення цих взаємовідносин? Це завдання було конкретизоване М.Фуко в його дослідженні сексуальності: “Треба ретельно розглянути... те, як влада прокрадається стежинами, прокладеними дискурсом, щоб дістатися до кожного з індивідів, проникнути до них та контролювати їх аж до найдрібніших насолод, вживаючи при цьому як негативні, так і позитивні методи: як відмова, так і заборона, поліморфні технічні засоби влади” [7, 199].

Аналіз несвідомого функціонування влади, дискурсу, суспільних феноменів викликає у Фуко потребу пильного прочитання праць З.Фрейда, зокрема розробки класиком психоаналізу процедур розшифрування мови несвідомості, переведення її у свідомість. Все, що оточує людину (матеріальні об’єкти, мова, звички), становить “сітку слідів” її діяльності, що складається в “систему знаків”, збагнути які є головним завданням людського пізнання. Тому постає потреба розроблення “граматики форм буття”. Фуко успадкував від структуралізму прагнення до “дебіологізації” несвідомості, до зміщення дослідницького акценту в площину мовної проблематики [8, 65–87].

Таким чином, концепція лінгво-мовленнєвого аналізу М.Фуко базується на вихідному синтезі позицій французького структуралізму, екзистенціальної філософії М.Гайдеггера та психоаналізу З.Фрейда. Свою дослідницьку стратегію М.Фуко реалізує через використання філолого-філософських експлікацій, інспірованих філософією Ф.Ніцше. Таке поєднання дає змогу французькому філософу використовувати мову одночасно в багатьох аспектах: як об’єкт дослідження, як джерело засобів дослідження та, загалом, як мету дослідження. Дискурс М.Фуко – це

яскравий приклад перетворення стилю наративу на плідний та, зрештою, науково релевантний засіб пізнання.

Феномен аномалії, супроводжуючи соціальне існування, піддається витисканню на маргінальні позиції не лише з контексту соціальних наук і соціального дискурсу як панівного. Досягається це за допомогою інтерпретації аномальності у вигляді своєрідної форми асоціального протесту, викликаного нездатністю людини адаптуватися до умов соціального життя. У цілому, наукові та філософські (особливо останні в силу їх легітимуючих інтенцій) рефлексії щодо аномалії як соціального феномену суттєво обмежуються дискурсом ідеології. Проте витіснення дискурсу, присвяченого аномалії, не сприяє побудові нормального дискурсу, навіть навпаки, сам пануючий дискурс перетворюється на багаторівневий, важко структурований механізм реалізації несвідомих асоціальних інтенцій його учасників.

Названі дослідники відзначають наявність з боку науки термінологічних “ін’єкцій” у політичний дискурс, і навпаки, екстраполяції ідеологічних шаблонів мислення – у науковий. На цьому тлі у річищі аналізу дискурсу оформлюється інтенція до деполітизації та деідеологізації мовних практик, зокрема, наукового дискурсу.

У філософських текстах постмодернізму фіксується повернення в контекст соціально-філософської рефлексії феномену аномалії як одного з найважливіших явищ соціокультурного поля. До того ж у постнекласичній філософії взагалі та у філософії Фуко, зокрема, аномалія розглядається також і як засіб організації дискурсивних формацій, наприклад, метафізики, логоцентристських мовних практик, буденних мовних практик тощо, які підтримують відношення “норма” – “аномалія” в якості владного дискурсу. Аномалія, що витісняється або упорядковується внаслідок тиску соціокодів, не викорінюється, але трансформується.

Еволюція мовних практик зумовлюється функціонуванням механізму їх актуалізації та витіснення. Умовою включення механізму витіснення мовних практик є аномалія.

Справа полягає в тому, що задля того, щоб розпізнати ту чи іншу аномалію, вона має відкритися в певному мовленні, яке вже конституєвало б певну мову. Але треба розуміти, що коли ми лише використовуємо терміни “мови”, “мовлення”, “дискурс”, то вже вписуємо цей аномальний досвід означування до системи певних розрізень, до цієї площини свого мовного досвіду, що своїми гранями має умови можливості комунікації. Саме роль останньої Фуко і не враховує при розв’язанні мовних проблем. На це вказує також Юрген Габермас, але з дещо іншими акцентами. Він посилається на теорію комунікативної дії у контексті аналізу, насамперед, теорії влади, а не мови.

Отже, підсумовуючи, відзначимо.

1. Слід зауважити, що М.Фуко розглядає мову як онтологічний засновок, який передує будь-яким дискурсам; тож пізнання вимагає конституювання “мови Іншого”, “мови аномалії” в якості активного чинника смислотворення, а не об’єкта вилучення та редукції.

2. Мова у своєму розвитку минає кілька етапів. Вона послідовно монополізує критерії успішності, які переходять у відношення нормальності й аномальності. Аномальні типи дискурсів втрачають легітимність і соціальний статус. Наслідком цього є формування пануючого дискурсу, що прагне охопити весь соціальний простір мовних практик, які було відкинуто на периферію.

3. Щодо відношення “норма – аномалія” проблема мови має кілька аспектів. Найважливішим є те, що мова відноситься до цієї опозиції асиметрично, вона завжди вже “на боці” норми. Можливо це так тому, що мова все ж таки детермінована суспільством своїх носіїв, але є можливість того, що мова не існує поза певної сукупності регулярностей, які мають, безперечно, нормативний характер. І Фуко, як ніхто інший, переконливо це доводить, коли трансформує нейтральне лінгвістичне

поняття дискурсу як тексту разом із позалінгвістичними факторами, що супроводжують цей текст у поняття, у структурі якого превалює владна практика, яка породжує тексти. Вписуючи у систему мовленнєвих практик владне підґрунтя, Фуко акцентує асиметрію відношення норми до аномалії, але також відсторонюється від проблем, до яких привела б постановка питання про аномалії у межах власне мовної тематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Говорящий пол (сексуальность в системе микрофизики власти) // Современная философия. – Харьков, 1995. – № 1.
2. Клименкова Т.А. Предмет и метод в философии современного структурализма // Критический анализ методов исследования в современной буржуазной философии. – М., 1986.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.
4. Фуко М. Археология знания. – К., 1996.
5. Реферативный журнал. Социальные и гуманитарные науки. – 2003. – № 2.
6. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К., 2001.
7. Фуко М. Жизнь: опыт и наука. // Вопросы философии. – 1993. – № 5.
8. Автономова Н.С. Структуралистский психоанализ Ж.Лакана // Французская философия сегодня: Анализ неомарксистских концепций. – М., 1989.